

КООПЕРАТИВНА АЛЬТЕРНАТИВА СТОЛИПІНСЬКОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

У статті розглядається проблема співвідношення кооперативної моделі, що була втілена за планами аграрної реформи С. Вітте та адміністративних технологій П. Столипіна, що були ним використані в ході реформи. Досліджуються основні сфери ринкової трансформації українського села, здійснені кооперативними структурами.

Ключові слова: сільське господарство, аграрна реформа, ринкові відносини, кооперація, кредитні товариства, кредитні спілки.

Tsybulenko G.

CO-OPERATIVE ALTERNATIVE TO STOLYPIN'S ADMINISTRATION

The article considers to the problem of correlation of co-operative model, which was realized according to the for S. Witte agrarian reform and P. Stolypin administrative technologies, used till the reform period. The author studies the basic scope of the market transformation of the Ukrainian village created by the co-operative structures.

Keywords: agriculture, agrarian reform, market relations, cooperation, credit societies, credit unions.

Перед суспільством, владою та бізнесом знову постає гостра проблема стосовно вирішення аграрного питання. Всі коливання та модернізації доби незалежності знов завели аграрний сектор економіки в глухий кут. Існуюча модель задовольняє виключно агрохолдінги, трейдерів та чиновників. Вона не задовольняє пересічних громадян, селян, фермерів – всіх тих, хто на собі відчуває результати аграрного розвитку України. При зростанні обсягів агровиробництва знижується добробут селян, зростають ціни, нищаться сільгоспресурси, зменшується продуктова незалежність країни¹.

У цих умовах історичний досвід масштабного аграрного реформування набуває неабиякого значення через можливість побачити створену ним генезу модернізації, відстежити умови та виклики і, що найголовніше, визначити ключові проблеми і перешкоди.

Для сучасної України аграрна реформа початку ХХ ст. є реальною моделлю того шляху, яким повинна просуватися країна. Всі сучасні проблеми агросектора: руйнація застарілих організаційних структур, приватизація, перетворення землі в

товар, засилля лихварського капіталу та посередника, відсутність реальних ринкових відносин, домінування крупного виробника на ринку, спекуляція, напівтоварність селянських господарств, низька агрокультура, фінансова неспроможність дрібного сільгоспвиробника, відсутність організаційних структур, побоювання реалій ринку тощо – все це поставало перед нашим народом на початку ХХ ст.

В історіографії аграрна реформа початку ХХ ст. отримала чітко фіксовану назву – столипінська. Ця традиція, об'єктивно зумовлена політичними процесами, продовжила своє існування і в науці, звуживши проблематику аграрного реформування виключно до дій П.А. Столипіна. В останніх дисертаційних дослідженнях чітко простежується традиційна позиція розгляду тих механізмів, що були задіяні для модернізації селянських господарств і визначення успіхів реформування через призму кількісних показників виходу з громад, кількості хутірських та відрубних господарств², зростання виробництва³, обсягів купівлі землі через Селянський земельний банк⁴. У той же час сама статистика свідчить не тільки про нечисельний стан хутірських та відрубних господарств, а й про незначну їх перевагу над традиційними⁵.

На нашу думку, виникло хибне уявлення про реальний реформаційний процес, що відбувався в аграрному секторі з початку ХХ ст., організатором і розробником якого став С.Ю. Вітте. Саме під його керівництвом було розроблено основні заходи, необхідні для комплексного реформування життя селянства. Розгортання революційних подій, викликаних зволіканням царизму у вирішенні багатьох питань, у тому числі і земельного, призвели до перестановок в уряді, який очолив П. А. Столипін, що продовжило справу проведення агрореформи і закріпило в її назві його прізвище.

Реально в Російській імперії керована С. Вітте «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902-1905 рр.) розробила модель ґрунтовної реорганізації села. Пройшовши складний шлях від консерватора до поміркованого ліберала, С. Вітте стає завзятим прибічником капіталістичної модернізації Росії. В аграрній сфері він пропонує низку кроків, визначених частково в «Записці з селянського питання» 1904 року У записці, зокрема, П. А. Столипін проголосив основні постулати. На його переконання, головним гальмом модернізації сільськогосподарського виробництва були правова необлаштованість селян та майнова і суспільна неповноправність. Одним із ключових депресивних факторів, на його думку, була громада. Вона унеможлиблювала селянську ініціативу та раціоналізацію господарювання. В умовах поширення товарно-грошових відносин громада втратила своє позитивне значення, що мала в попередні часи. С. Вітте висунув ідею поступального перетворення громади в спілку земельних власників, поєднаних виключно господарськими інтересами. Для цього він пропонував надання селянам повного права виходу з громади з виділенням їх власного наділу. Саме С. Вітте сприяв відміні найбільш архаїчних статей селянського законодавства, виробленню полегшувальних умов переселення, розширення діяльності Селянського земельного банку, створення системи дрібного кредиту⁶.

Ми пропонуємо в контексті цього розглянути процес аграрного реформування в порівнянні двох моделей, задіяних програмами С. Вітте та П. Столипіна, і визначити їх результативність. Розгляд проблеми в статті буде здійснено на матеріалах Херсонської губернії як системного показника Південного регіону України, де процеси модернізації сільського господарства виявилися найактивнішими.

Напередодні столипінської реформи на Півдні України переважало приватне землеволодіння, площа якого дорівнювала 6 908 145 дес. (або 51% від загальної)⁷. По Херсонській губернії цей показник становив 53,6 % у 1900 р.⁸ та 53,9 % у 1904 р.⁹

Приватновласницьких земель у регіоні було більше, ніж в Україні на 4.8 % і ніж у Росії – на 15%. Значна частка серед них – близько 2/3 – належала дворянству і купецтву, маєтності яких мали латифундіальний характер. Разом з тим, особливістю Півдня України було існування значних володінь, що знаходилися в індивідуальній (23%), товариській (10%) та громадівській (5%) приватній власності селянства¹⁰. У Херсонській губернії на 1905 р. в приватновласницькому секторі індивідуальні маєтки селян становили 33 %, яким належало 15,5 % приватної землі, товариства – 7,7 % і володіли 12,4 % землі, громади – 0,1 % - землеволодінням у 0,4 % від загалу¹¹.

Капіталізм послідовно руйнував феодальні форми землеволодіння і передусім його станову обмеженість. Земля дедалі більше залучалася до ринкового обігу, перетворюючись на товар, частково переходячи від дворян до інших станів. Так, з кінця XIX по 1905 рік було продано 42 млн. дес. поміщицької землі селянам, купцям та підприємцям¹². Це стало основою створення буржуазної власності на землю. Найбільш характерно це було для Півдня України¹³. З таблиці 1 видно, що по Херсонській губернії з 1899 по 1905 рр. було продано 208.187 дес. поміщицької землі.

На початку XX ст. Південь України був регіоном товарного землеробства. Головні показники рівня розвитку на його території аграрного капіталізму були нижчими лише у порівнянні з середніми по Україні й ідентичними з аналогами на Поволжі. З цієї причини місцеве селянство виявилось глибоко розшарованим на заможних (20% населення), середняків (41%) та бідняків (39 %).

Унаслідок розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві Південь України на початку XX століття став регіоном широкого розповсюдження хуторської системи. Загальна кількість хуторів на його території дорівнювала 43 тисячам.

Хутори, що існували на Півдні України до столипінської реформи, поділялися на три основні групи – приватні, орендні та виселки. При цьому власниками перших двох типів були, головним чином, заможні селяни та колоністи. Хутори-виселки засновувалися на надільних землях колишніми державними селянами з середнім розміром прибутку¹⁴.

Та реальний стан сільськогосподарського розвитку регіону був досить проблемним. У 1902 р. губернський комітет із питань сільськогосподарської промисловості детально вивчив стан аграрного сектор економіки і, в першу чергу, селянського сегмента. В ході цього вивчення визнавалося наступне.

Реальна модернізація селянського господарства можлива за умови ліквідації громадського користування землею та ладу, що вбиває будь-яку ініціативу окремого господаря, і необхідності розселення великих селищ у межах їх надільних угідь.

Також визнавалося, що в Херсонській губернії, на відміну від центральної частини Росії, де існувала трипільна система, тривало хижацьке ведення господарства, де земля не відпочивала і висівалися виключно зернові культури по 6-7 років підряд. Тому в губернії конче виявилися потрібні поширення в свідомості необхідності сівозміни і розробка відповідної системи польових робіт.

Таблиця 1

Рух приватної землі по Херсонській губернії у 1899-1913 роках*

	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1910	1911	1912	1913
Дворяни і чиновники	-43642	-24494	-13903	-28992	-29911	-48903	-18342	-84232	-25145	-28309	-45210	-38217	-26804	-10019
Духовенство	-8606	+4943	-5144	+7640	-7839	+86	-64	-80	-461	-246	+232	-236	+191	+46
Купцтво	+7464	+4159	+33	+3221	+3380	+6258	+5271	+3805	+1136	+999	+6129	+4377	+2100	+539
Міщани	+27715	+3748	+11676	+13270	+5877	+11319	+12743	+19954	+9116	+15591	+32636	+49059	+14173	+8192
Товариства селян і міщан	+14210	-1709	-173	+3134	+14208	+7228	+6346	+4081	+4887	+12654	+12644	+8494	+2388	+1085
Греки, болгари	+4343	-33	+239	+415	-16	-5		-3	-200	+647			-433	-180
Німці	+11250	+9375	+6175	+5679	+15009	+34034	+1723	+6524	+2168	+6739	+17046	+22463	+15654	+3243
Євреї	-11413	-382	-1141	-2675	-1200		-1270		-522	-163	-1383	-237	-419	-8

*Складено за: Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1901 г. – Херсон, 1904. – С. 3; Статистико-економічний обзор ... за 1903 г. – Херсон, 1906. – С. 3; Статистико-економічний обзор ... за 1904 г. – Херсон, 1908. – С. 3; Статистико-економічний обзор ... за 1906 г. – Херсон, 1909. – С. 4; Статистико-економічний обзор ... за 1911 г. – Херсон, 1913. – С. 3; Статистико-економічний обзор ... за 1913 г. – Херсон, 1915. – С. 3.

Головною проблемою сільського господарства регіону також було визнано недостатнє водопостачання. Причинами стали: суцільне орання степів, що зумовило втрату трав'яного покриву, що раніше утримував вологу; висихання дрібних ставків та запруд; втрата значних лісових масивів на півночі, північному сході та південному сході, що раніше перешкоджали вітровій ерозії ґрунтів¹⁵. Усе це наближало край до екологічної катастрофи.

Для подолання цих перешкод керівництво губернії, органи самоврядування, представники крупних землевласників розробили план заходів.

По-перше, поширення сільськогосподарських знань: облаштування показових і дослідних ділянок, поширення відповідних брошур, заснування вищого сільськогосподарського інституту на Півдні Росії, в степовій зоні та одного сільськогосподарського училища у північній частині губернії, широкий розвиток низових сільськогосподарських, виноградарських та садівницьких шкіл, як державних, так і приватних.

По-друге, найширше застосування вдосконалених знарядь, для чого передбачалося збільшення кредитів у Державному Банку і полегшення користування для посередницьких операцій із розповсюдження сільськогосподарського реманенту без усіляких, існуючих на дану годину обмежень.

По-третє, розповсюдження кращого і бажано однотипного насіння, для чого передбачалося збільшити кредити земствам, організувати селекційні станції для місцевих сортів.

По-четверте, спрямувати значні зусилля на надання населенню допомоги у справі щодо обводнення ланів. Для цього передбачалося найширше надання позик із меліоративного і страхового капіталів на облаштування колодязів і ставків. Для реалізації програми меліорації пропонувалось клопотати перед урядом про створення законодавства з охорони водних ресурсів і пільг для населення у цій справі, розробки найвідповіднішого умовам регіону типу захисних лісових смуг із можливим максимальним їх економіко-захисним ефектом¹⁶.

Всі ці нароби було покладено в основу загальних планів модернізації аграрної сфери, підготовлені С. Вітте, про що йшлося вище. І всі вони планомірно здійснювалися протягом періоду аграрної модернізації початку ХХ ст.

Столипінські заходи були спрямовані на руйнацію громади, створення хутірських та відрубних господарств та забезпечення селян через іпотечні банки кредитами для купівлі землі.

Під час столипінської реформи Південь України увійшов до складу регіонів із найвищими показниками виходу селян із общини. Внаслідок глибокого проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство процес закріплення общинних земель в індивідуальну приватну власність був на Півдні України у 2,5 рази більш інтенсивним, ніж у середньому по Росії.

Таблиця 2

Загальні дані про вихід селян з общини по губерніях України станом на 1 липня 1908 року*

Губернії	Виділилося господарств	Губернії	Виділилося господарств
Київська	13.067	Катеринославська	44.344
Чернігівська	3.811	Херсонська	38.777
Полтавська	2.533	Таврійська	30.672
Харківська	39.369	Усього	172.573

*Ігнатова Л. Р. *Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Київ, 2002. – С. 72.*

Протягом 1906-1915 рр. із общини вийшло 54,3% селян, які закріпили за собою 36.9% надільної землі. За рівнем мобілізації общинної землі Південь України в роки реформи займав перше місце у Росії. Цей процес охопив у регіоні 15% закріплених у приватну власність наділів, половина з яких належала заможним селянам і спродувалася у вигляді часток¹⁷.

Головним напрямком внутрішньонадільного землевпорядкування на Півдні України, як і в губерніях Лівобережжя, стало розверстання. Цим засобом на землях південноукраїнських общин було створено 172 858 (82,2 %) хуторів та відрубів. Але особливість внутрішньонадільного розверстання в регіоні полягала в тому, що у 15 % випадків перед ним був проведений виділ¹⁸.

Проте довгий час влада зберігала механізми, що гальмували повну руйнацію надільного землеволодіння. П. Столипін вважав, що ця земля не має права відчуватися представниками неселянського стану, може закладатися виключно в Селянському банку, не може продаватися за борги або залишена у спадок. Крім того, вводилися обмеження на право концентрації надільних ділянок, не більше 6 в одних руках в межах одного повіту. Реально ситуацію дещо покращило прийняття закону від 29 травня 1911 р., за яким надільна земля набувала характеру приватної власності за умови додання до неї при виході з громади купленої землі¹⁹.

Зростанню кількості ділянкових господарств у регіоні заважали недостатньо високий рівень професійної підготовки та нечисленність штату членів землевпорядних комісій. Крім того, відсутність належних обсягів меліоративної, агрономічної та фінансової допомоги з боку земств, а також недостатня кількість джерел питної води стали причинами того, що хуторів на Півдні України було створено у 2,3 рази менше, ніж відрубів²⁰.

Унаслідок проведення столипінської реформи на Півдні України зменшилася площа казенного, дворянського та купецького землеволодіння. За рахунок останнього збільшився розмір селянської земельної власності. Напередодні революції він дорівнював 9914720 дес. й складав 56,2% всієї території регіону²¹. За 12 років (1893-1905) селянське землеволодіння збільшилося на 1 872 000 дес., за 5 років (1906-1910) – на 1 308 300 дес., що свідчило про вплив реформи на купівельну спроможність селян.

Таблиця 3

Зростання площі приватного селянського землеволодіння в Україні в період з 1893 по 1910 роки*

Роки	В тис. десятин	Роки	В тис. десятин
1893-1902	1559,2	1907	173,8
1903	180,0	1908	239,8
1905	132,8	1909	363,9
1906	139,5	1910	391,8

*Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Київ, 2002. – С. 75.

Протягом 1906-1917 рр. визначальні зміни на Півдні України відбулися не в загальній, а в селянській системі землеволодіння. Внаслідок того, що реформа спрямовувалася на індивідуалізацію господарювання, площа земельної власності селян-одноосібників зросла у порівнянні з 1905 р. у 2,5 рази. Внаслідок проведення столипінської реформи кількість господарств сільської буржуазії на Півдні України зросла

з 143 до 215 тисяч²². У той же час на 1914 р. в Україні сформувалася двомільйонна армія незаможних селян, у слабосильних господарствах яких було в середньому 2 дес., у половини не було ні коня, ні корови²³.

Реформування кардинально змінило внутрішню структуру селянського землеволодіння Херсонської губернії. Як видно з таблиці 1, саме селяни були найактивнішими покупцями приватної землі. За 14 років вони придбали 235 070 дес. Приватної землі, що становило на 1913 р. 6,7 % від її загального обсягу. Купівля приватної землі здійснювалася також селянськими товариствами і громадами. На 1913 р. вони збільшили свої приватні землеволодіння в порівнянні з 1900 р. на 162.705 дес.²⁴ Загальна вага приватного землеволодіння товариств і громад теж зростала з 12,8 % у 1905 р. до 23,5 % на 1910 р.²⁵

Унаслідок аграрної реформи диференціація селянства зростає, процес обезземлення відбувався інтенсивно, і земля зосереджувалась у руках заможних господарів. І якщо в групі надільних землевласників диференціація відбувалася за рахунок демографічних змін, то в групі приватних землевласників процес диференціації господарств пов'язувався з господарською ініціативою селян нового типу. Група селян із приватними землеволодіннями до 50 дес. на 1910 р. по губернії становила 84,5 % і їм належало лише 24,8 % приватної селянської землі. Маєтки в 50-100 дес. склали 5,0 %, в 100-500 дес. – 9,3 %, великі в 500-1000 дес. – 1,0 %, надвеликі в 1-5 тис. дес. – 0,2 % кількості господарств. Останнім двом найзаможнішим групам належало 22,5 % приватновласницької селянської землі, а власники останньої категорії в середньому володіли маєтками розміром у 1 469 дес., що практично дорівнювало середнім показникам поміщицьких маєтків відповідної категорії. В губернії також 2 селянські громади колективно володіли на приватновласницьких засадах латифундіями, розміри яких у середньому становили 7 225 дес.²⁶

Таблиця 4

Динаміка надільного землеволодіння селян у Херсонській губернії (у десятинах)*

Рік	Олександрійський	Єлизаветградський	Ананьївський	Тираспольський	Одеський	Херсонський	По губернії
1900	407.188	588.214	182.660	163.268	108.718	551.687	2.001.736
1913	431.824	587.283	182.321	163.775	108.011	551.231	2.024.445
Різниця	+ 24.636	- 931	- 339	+ 507	- 707	- 456	+ 22.709

* Складено за: Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1900 г. – Херсон, 1902. – С. 2; Статистико-економічний обзор ... за 1913 г. – Херсон, 1915. Прл. – С. 1.

У той же час статистичні дані (див. табл. 4) дають наступну реальну картину. Розміри надільного землеволодіння протягом періоду з 1900 р. по 1913 р. при різних коливаннях практично не змінилися. Зростання виключно виключно тим, що у 1913 рр. в Олександрійському повіті німецькі колоністи вперше зафіксовані власниками 24.472 дес. надільної землі²⁷.

З таблиці чітко видно, що, попри всі активні дії, обсяг надільного землеволодіння практично не змінився. Це було свідченням того, що вихід із громади не був таким активним, як це постійно висвітлюється в науковій літературі. Причинами

цього стала неготовність селян до загроз ринку та силові методи розверстання громад, запроваджені П. Столипіним.

На відміну від Столипіна, С. Вітте відстоював збереження надільного землеволодіння як гаранта захисту дрібного землевласника. Недоторканість громади трактувалася ним як заборона будь-яких насильницьких дій²⁸. Це було викликано усвідомленням того, що селяни трималися за надільні земельні ділянки в громадах, що за законодавством не підлягали відчуженню за борги, як за виключну гарантію збереження свого господарства та соціального статусу.

Річ у тому, що механічне переведення надільного селянського напівтоварного та дрібного господарства в приватне не робило його конкурентоздатним, фінансово та технічно оснащеним, високопродуктивним і, що найголовніше, захищеним на ринку, де панував приватний капітал лихварів і перекупників та крупні латифундії.

На 1905 р. у Херсонській губернії 3 310 поміщицьких маєтків дворян, духовенства, іноземців, купецтва, міщан розміром більше 50 дес. обіймали в губернії 1 932 082 дес., що становило 56,5 % приватного землеволодіння²⁹ та 30 % загальних господарських площ губернії³⁰. Серед цих маєтків 56 латифундій мали в середньому по 8 517 дес.³¹ Завдяки вищому рівню рентабельності та значним ресурсам поміщицькі господарства диктували товарну стратегію регіону.

Так, коли у 1901-1904 рр. велося будівництво II-ї Катерининської дороги, що повинна була пройти через Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії, розгорнулася боротьба за напрямки деяких гілок її мережі між приватними підприємцями Фальц-Фейнами і Скадовськими та Херсонським громадським управлінням. Останнє наполягало на проведенні окремої гілки на Херсон, що повинно було зробити його потужним транспортним вузлом. Латифундисти Фальц-Фейни і Скадовські планували проведення гілок до своїх маєткових портів Скадовськ та Хорли. Це б дало їм можливість монополізувати зернову торгівлю західної частини Таврії та отримувати надприбутки³².

Іншою проблемою краю було панування на його ринку перекупників сільгосппродукції. Користуючись відсутністю у селян фінансових, технічних і організаційних можливостей, вони штучно знижували закупівельні ціни. Так, тільки в Єлисаветградському повіті селяни втрачали щорічно на цьому 500 тис. крб. В Олександрійському повіті, наприклад, у 1909 р. перекупники штучно знизили ціни на зерно з 1,2 до 0,8 крб. за пуд³³.

Крім того, перекупники в гонитві за надприбутками штучно знижували якість продукції. Так, по Миколаївському елеватору штучне засмічення зерна доходило до 20 %. У 1904 р. до елеватора було привезено 31 вагон різного сміття і сурогатів, у 1905 р. – 36 вагонів, у 1906 р. – 178 вагонів³⁴, у 1907 році елеватор реалізував за кордон 2,1 млн. пудів зерна, з якого різне сміття і сурогати могли заповнити 213 вагонів. Така діяльність тільки дискредитувала зернову торгівлю Півдня і призводила до зниження експортних цін. Проблема загострилася настільки, що при елеваторі у 1907 р. було створено Миколаївський біржовий комітет для боротьби зі штучним засміченням зерна³⁵.

Селяни не мали достатніх фінансових ресурсів для модернізації власного господарства. Так, кустарі і ремісники Новогеорگیївки Олександрійського повіту за рік виготовляли 20 тис. фургонних ходів, переробляли більше від 50 тис. пудів заліза та на 100 тис. крб. лісу, з якого виробляли різну продукцію, перебуваючи у повній фінансовій залежності від торговців, що нав'язували їм сировину, на 30 % дорожчу за ринкову вартість, а ціну виробленої продукції знижували настільки, що ново-

георгіївці фактично працювали у збиток. І це за умов, що при відповідному пільговому кредитуванні вони щорічно могли б давати 100 тис. крб. чистого прибутку³⁶.

Подолати всі згадані вище проблеми селяни були не спроможні тільки за рахунок переходу до приватного землеволодіння. Кошти Селянського поземельного банку та частково ресурси Дворянського земельного та Земського банків спрямовувалися на придбання землі. Всього цього для модернізації дрібнотоварних напівнатуральних господарств було недостатнім. За умов швидкого штучного знищення всіх громад існувала ймовірність формування господарств фермерського типу. Проте соціальна катастрофа, викликана втратою господарств і засобів до існування мільйонами селян, могла звести весь позитив нанівець.

До того ж, існувала ще одна проблема – консерватизм селянства. Замінити стару ментальність з її архаїкою побуту, організації праці, ставленням до землі, до «миру» указами і розпорядженнями було неможливо. Неусвідомлення цієї тонкої матерії – селянського світогляду – підштовхувало багатьох прибічників столипінської штурмівщини, що прагнули отримати негайний результат, до адміністративного насильства.

Саме тому С. Вітте започаткував довготривалу програму поступової економічної модернізації старої постфеодальної моделі в нову – капіталістичну. В її основу було покладено кооперативну систему дрібного кредиту. Її реальне втілення розпочалося з прийняттям «Положення про установи дрібного кредиту» від 7 червня 1904 р.

Як видно з таблиці 5, саме після цього розпочинається стрімке зростання кредитних кооперативів у губернії. Причому, на відміну від фермеризації українського села за Столипінською реформою, темпи якої з 1911 р. почали скорочуватися, динаміка розвитку кооперативів характеризувалася постійним зростанням. За 12 років їх кількість зросла в 8,4 разів.

Таблиця 5

Кредитні кооперативи Херсонської губернії*

Рік	Кредитні товариства	Ощадно-позичкові товариства	Разом	Рік	Кредитні товариства	Ощадно-позичкові товариства	Разом
1894	-	7	7	1905	87	9	96
1895	-	8	8	1906	126	12	138
1896	-	4	4	1907	172	27	199
1897	-	4	4	1908	205	45	250
1898	-	10	10	1909	241	49	290
1899	-	10	10	1910	264	50	314
1900	2	9	11	1911	298	59	357
1901	5	9	14	1912	314	62	376
1902	10	9	19	1913	324	74	398
1903	21	9	30	1914	333	87	420
1904	44	9	53	1915	347	92	439
				1916	349	95	444

* Цибуленко Г. В. *Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття): Монографія.* – Херсон, 2008. – С. 157.

Нові кооперативні структури після зміцнення свого статусу в фінансово-виробничому просторі розпочали активне залучення приватних ресурсів та коштів від банків, земств і різних установ. На 1915 р. кредитні кооперативи Херсонської губернії мали 25 259 952 крб. обігових коштів, з яких 53,6 % (13 531 909) становили приватні внески і позики. Потенціал товариств був досить значним. На одного члена кооперативу припадало 87,1 крб., що забезпечувало губернії третє місце в Україні після Таврійської губернії, де цей показник становив 178,7 крб., та Катеринославської – 107,5 крб.³⁷ Крім того, приватні внески захищалися майновою відповідальністю селян, попри те, що кооператори Херсонської губернії виступили за збереження обмеженої відповідальності³⁸. Так, на 1913 р. 13 626 850 крб. внесків і позик підкріплювалися обмеженою відповідальністю членів 71 ощадно-позичкового і 273 кредитних товариств у розмірі 79 133 312 крб.³⁹, що в 5,8 разів перевищувало інвестовані кошти.

З 1915 р. у губернії розпочали свою діяльність 4 кредитспілки: Миколаївська, Одеська, Єлизаветградська та Олександрійська. Попри менший розмір порівняно з іншими 6 кредитспілками, що діяли в Україні⁴⁰, вони стали вагомим кроком вперед у кооперативному будівництві регіону, постійно нарощуючи свій потенціал. З таблиці видно, що за менше ніж два роки вони не просто зросли чисельно, а об'єднали майже половину кредитних кооперативів губернії.

Таблиця 6

Кредитспілки Херсонської губернії*

Рік	Єлизаветградська	Олександрійська	Одеська	Миколаївська	Разом	% до загальногубернського
1915	15	15	10	30	70	15,9
1916	60	45	70	45	220	49,5

* Цибуленко Г. В. *Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття): Монографія. – Херсон, 2008. – С. 177.*

Ці кооперативи другого ступеня замкнули організаційні потенціали низових кооперативів у повітах губернії.

Саме кредитна кооперація розгорнула широкомасштабну роботу щодо модернізації селянських господарств та створення умов їх інтеграції у ринок максимально, зберігаючи їх соціально-майновий статус.

Першим вагомим кроком кооперативів стало те, що вони запропонували на внутрішньому фінансовому ринку дешеві кредити під 8-12 % річних. Це було набагато менше від сільського лихварського капіталу, де ставка становила 30-50 %, і значно ближче від контор різних банків, де ставки виявилися нижчі, але їх оформлення набагато складнішим для неплатоспроможного селянства. Дешевий кооперативний кредит відзначався подвійною перевагою.

По-перше, селяни отримали оперативний фінансовий ресурс, що значно покращував їх становище. За умов відсутності коштів до реалізації врожаю вони були заручниками лихварів та перекупників, що змушувало їх реалізовувати майбутній врожай за заниженими цінами або продавати майно.

По-друге, втративши клієнтів, сільські лихварі понесли капітали в товариства, збільшивши їх фінансовий потенціал⁴¹.

Другим важливим напрямком роботи товариств стало забезпечення селянських господарств новітньою технікою і реманентом.

По-перше, товариства організували прокатні пункти, що були вигіднішими за земські та особливо приватні. Так, загальний обсяг послуг прокатного пункту Покровського кредитного товариства Херсонського повіту за період з 1905 по 1911 рік склав 30 000 карбованців, а товариство отримало з цього 2,5 тис. чистого прибутку⁴².

По-друге, кооперативи розпочали пряму роботу з виробниками сільгоспмашин. Ця справа була вигідною для товариств, але розвивалася досить складно через політику виробників⁴³. Та все почало змінюватися, коли у 1907 р. керівництво заводу «Гена» в Одесі звернулося до відділень державного банку, що обслуговували Одеський, Тираспольський, Ананьївський та Херсонський повіти, з проханням надати допомогу в організації торговельних контактів із товариствами на максимально вигідних умовах. Така позиція керівництвом заводу мотивувалася тим, що вони вбачали в товариствах не тільки майбутнє сільського господарства, а й вважали їх головними споживачами своєї продукції⁴⁴. У 1911 р. виробники сільгоспмашин налагодили вигідні контакти з товариствами Єлизаветградського та Олександрійського повітів⁴⁵. Таким чином, у Херсонській губернії вже в 1911 р. встановилися досить тісні контакти між фірмами і товариствами на пільгових умовах, що було відзначено на вищому державному рівні як унікальне явище⁴⁶.

Третім важливим напрямком модернізації селянського виробництва стало налагодження прямого збуту зерна, минаючи посередників. Проблеми в цій сфері полягали в тому, що селяни були неспроможні виходити на ринок через маломірність реалізовуваної продукції. Перші поодинокі спроби кооперативів із продажу значних обсягів зерна були здійснені в губернії, починаючи з 1906 р. Вони мали непостійний характер, у них була задіяна незначна кількість товариств і досить часто подібні операції не виявлялися досить прибутковими. Причиною цього була відсутність власної інфраструктури. Та перші кроки переконали в перспективності такого напрямку роботи⁴⁷.

У ході проведення операцій із продажу збіжжя було напрацьовано принципи цієї роботи, для забезпечення її успішності. Визнавалося за необхідне створення мережі зерносховищ на місцях і в торгових центрах, продаж повинен був здійснюватися тільки крупними партіями, що дало б можливість не товариствам шукати клієнтів, а вибирати їх серед покупців. Також стала зрозумілою необхідність укладання з елеваторами і міністерством шляхів сполучення договорів про надання товариствам пільг та організацію чіткого графіка вантажно-розвантажувальних робіт. У ході операцій зі збіжжям кооператори дійшли висновку, що для полегшення роботи зерно повинне бути знеособленим. Кооператорів також зацікавила можливість розпочати поставки для армії⁴⁸.

Та головною проблемою була відсутність крупних регіональних координуючих центрів. Зі створенням кредитспілок діяльність у цьому напрямку розгорнулася значно активніше. Кредитспілки акумулювали значні ресурси, розпочали налагоджувати контакти зі структурами земств і держави, виробили єдині вимоги та правила торговельних операцій, розпочали активно створювати власну інфраструктуру для посередницьких операцій. Активізувалася робота реального виходу сільського виробника на міські ринки, минаючи перекупників-спекулянтів. Спілки розпочали створення мережі майстерень із ремонту сільгоспмашин та реманенту, переробних підприємств тощо⁴⁹.

Така масштабна організаційна діяльність та формування значних фінансово-технологічних підрозділів потребували значної кількості професіоналів. Саме тому четвертим напрямком роботи спілок стала їх підготовка для кооперативної системи. З цією метою було організовано курси, на яких готувалися бухгалтери та рахівники⁵⁰.

Завершальним акордом розбудови кооперативної системи став I Південноросійський з'їзд представників кредитспілок у Ростові-на-Дону в кінці 1916 р. На ньому було вироблено програмні положення діяльності спілок Півдня Росії. Планувалося організувати ряд крайових кооперативних центрів – фінансового, торгово-посередницького, споживчого, сільськогосподарського, культурно-просвітницького, а також кооперативної академії, крайової ради з'їздів і центру для виходу на світовий ринок. Розпочалося формування південних центрів зернової торгівлі. Саме це викликало обурення у лідерів Московського народного банку (МНБ) і комісії з спілкового будівництва. Учасники з'їзду були проголошені сепаратистами і нігілістами. Для виправлення положення діячі МНБ закликали до «всеобщих и надлежащих» чисток та стримування кооператорів Півдня в їх самодіяльності. Пропонувалося з метою захисту єдності і неподільності кооперації Росії, а також в інтересах МНБ розгорнути фронт і розпочати «беспощадную войну с южанами» доти, доки, як вони вважали, їх вороги не зрозуміють усієї вигоди свого сучасного становища, доки не навчаться виконувати вказівки⁵¹. Це була реакція традиційного московського кооперативного центру на дорослішання кооператорів Півдня, які були вже в змозі взяти керівництво в регіоні в свої руки.

Загальний стан кооперативного будівництва свідчив про те, що кооперація за досить короткий термін зуміла налагодити ключові напрямки роботи щодо модернізації дрібного селянського виробництва у великотоварне через його кооперування. На цьому шляху відбувалася реальна адаптація селянства до умов ринку, накопичення ним фінансового, виробничого, організаційного та інтелектуального потенціалу. Все це створювало умови для перетворення вчорашніх роз'єднаних та дезорганізованих селян у повноправних учасників ринку і капіталістичної модернізації агросфери, без жахливих суспільних потрясінь та психічних деформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ *Бородин Е.* Какая модель агросектора нужна Украине? / *Бородин Е., Прокопа И.* // Зеркало недели: информационно-аналитический еженедельник. – Киев: ООО «ЗН УА», 2012. – № 18 (66).

² *Раевский С. М.* Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / *Раевський С. М.* – К., 2006. – 21 с.

³ Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-і рр. XIX ст. - 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / *Кравець Ю. А.* – Луганськ, 2007. – 20 с.; *Михайлик А. О.* Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861 – 1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / *Тереценко В. Д.* – Чернівці, 2006. – 20 с.

⁴ *Тереценко В. Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / *Тереценко В. Д.* – Тернопіль, 2006. – 22 с.

⁵ *Олійник І. В.* Моделі успішної модернізації селянських господарств Правобережної України на початку XX ст. / *Олійник І. В.* // Український селянин: Зб. наук. праць / [за ред. А.Г. Морозова.] – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 188-189.

⁶ *Корелин А. П.* Сергей Юльевич Витте / *Корелин А. П.* // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – С. 22-25.

⁷ *Приймак О. М.* Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / *Приймак О. М.* – Запоріжжя, 2002. – С. 9.

⁸ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1900 г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1902. – С. 2.

⁹ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1908. – Прл. С. 1, 13.

¹⁰ *Приймак О. М.* Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Автореф. дис. ... – С. 9.

- ¹¹ Свод цифровых данных. Вып. II. Частное землевладение: мобилизация, ценность и доходность / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Паровая типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1912. – С. 106-107, 114-117.
- ¹² *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України: в 2-х т. / *Полонська-Василенко Н. Д.* [3-те вид.]. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – Київ: Либідь, 1995. – С. 426.
- ¹³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР, Ін-т історії. – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – К.: Наукова думка, 1978. – С. 22.
- ¹⁴ *Приймак О. М.* Століпінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Автореф. дис. ... – С. 10.
- ¹⁵ Обзор Херсонской губернии за 1902 г. / Приложение ко всеподданнейшему отчету Херсонского Губернатора. – Херсон: Типография Губернского правления, 1903. – С. 7.
- ¹⁶ *Приймак О. М.* Століпінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Автореф. дис. ... – С. 10.
- ¹⁷ Обзор Херсонской губернии за 1902 г. ... – С. 7.
- ¹⁸ *Приймак О.М.* Століпінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Автореф. дис. ... – С. 12.
- ¹⁹ *Корелин А. П.* Попытка модернизации сельского хозяйства России / *Корелин А. П., Шацкило К. Ф., Стольпин П. А.* // Судьбы российского крестьянства. – Москва: Российский госуд. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 33-34.
- ²⁰ *Приймак О. М.* Століпінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Автореф. дис. ... – С. 12.
- ²¹ Там само. – С. 13.
- ²² Там само. – С. 13-14.
- ²³ *Гуржій О. І.* та ін. Історія України: нове бачення: У 2 т. / *Гуржій О. І.* [під ред. В.А. Смоля.] – Т. 1. – К.: Україна, 1995. – С. 279.
- ²⁴ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1900 г. – С. 2; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Паровая типо-литография С.Н. Ольховикова и С.А. Ходушина, 1915. – С. 3.
- ²⁵ Свод цифровых данных. Вып. II. Частное землевладение... – С. 106-107, 114-117.
- ²⁶ Там само. – С. 106-107.
- ²⁷ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. ... – Прл. С. 1.
- ²⁸ *Корелин А. П.* Сергей Юльевич Витте... / *Корелин А. П.* – С. 25.
- ²⁹ Свод цифровых данных. Вып. II. Частное землевладение... – С. 106-107.
- ³⁰ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1906 г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Типо-литография насл. О.Д. Ходушиной, 1909. – Прл. С. 1.
- ³¹ Свод цифровых данных. Вып. II. Частное землевладение ... – С. 106.
- ³² *Цибуленко Л. О.* Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. / *Цибуленко Л. О.* – Херсон: Айлант, 2003. – С. 54-55.
- ³³ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 7 (Єлизаветградське відділення державного банку). – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 82-83, 88.
- ³⁴ Там само. – Арк. 93, 182.
- ³⁵ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 53 (Інспекція дрібного кредиту при Миколаївському відділенні державного банку). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 229, 253.
- ³⁶ ДАКО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 116.
- ³⁷ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг. [б.в.], 1917. – С. 558-561, 564-567.
- ³⁸ *Цибуленко Г. В.* Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття): монографія. / *Цибуленко Г. В.* – Херсон: [б.в.], 2008. – С. 33-34.
- ³⁹ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. ... – Прл. С. 130-131.
- ⁴⁰ *Цибуленко Г. В.* Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття)... / *Цибуленко Г. В.* – С. 74, 176.
- ⁴¹ Там само. – С. 44.
- ⁴² Державний архів Херсонської області. – Ф. 211 (Покровське кредитне товариство). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 285.
- ⁴³ ДАКО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 114-115.
- ⁴⁴ ДАМО. – Ф. 53. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 192-194.
- ⁴⁵ ДАКО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 129.
- ⁴⁶ Земледельческий центр и Юг Европейской России. Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях (Из материалов Главного Управления Землеустройства и Землевладения) / [под ред. В. В. Морачевского]. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. – С. 141.
- ⁴⁷ *Цибуленко Г. В.* Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття)... / *Цибуленко Г. В.* – С. 62-66.
- ⁴⁸ ДАКО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 82, 87, 91-94.
- ⁴⁹ *Цибуленко Г. В.* Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок ... / *Цибуленко Г. В.* – С. 77-80.
- ⁵⁰ Там само. – С. 76-77.
- ⁵¹ ДАМО. – Ф. 54 (Миколаївська спілка кредитних і ощадно-позичкових товариств). – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 237-238.